

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI JERGILIKLI ATQARIWSHI HÁKIMIYAT UYIMLARI ISKERLIGINIŃ HUQIQIY TIYKARLARIN JETILISTIRIW

Amaniyazova Dilafruz

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13771083>

Annotatsiya: Maqalada búgingi kúnde mámleketimizde jergilikli atqarıwshı hákimiyat uyımları iskerliginiń huqıqıy tiykarları úyrenip shıǵılǵan sonday-aq, jergilikli atqarıwshı hákimiyat uyımları iskerligin jetilistiriw boyınsha alıp barılıp atırǵan reformalar analiz qılınǵan. Atap aytqanda, jergilikli wákillikli hám jergilikli atqarıwshı hákimiyat uyımları wákilliklerin ajıratıw, olardıń huqıqıy statusın jetilistiriw boyınsha pikir hám usınıslar berilgen.

Tayanış sózler: Jergilikli hákimiyat, jergilikli wákillikli uyımlar, hákimlik institutu, Xalıq deputatları Keńesi, qadaǵalaw funkciyası.

1993-jıl 9-aprelde qabil etilgen Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyasında jergilikli mámleketlik hákimiyat tiykarları belgilendi.

Konstituciyanıń XXI babında rayon hám qalalarda hákimler bassılıǵındaǵı Xalıq deputatları Keńesi jergilikli hákimiyat wákillik uyımları retinde mámleket hám puqaralardıń máplerine, jergilikli hákimiyat uyımları wákilligine tiyisli máselelerge, sonıń menen birge, lawazımlı shaxslardıń wákilligi, esabatı, tayınlanıwı hám juwapkershiligine tiyisli máselelerdi sheshiwin belgileytuǵın normalar sáwlelendirilgen [1]. Jergilikli mámleketlik hákimiyatı menen baylanıslı qatnasıqlardı tártipke salıwshı Nızamshılıq hújjetiniń zárúrligi sebepli Qaraqalpaqstan Respublikasınıń 1998-jıl 29-yanvar daǵı "Jergilikli mámleketlik hákimiyat haqqında» ǵı Nızamı qabıllandı [2].

Usı nızamda wákilliklik hákimiyat, hákimler wákilliklerin keńeytiw hám túsindiriw, olarǵa júkletilgen wazıypalardı orınlaw ushın juwapkershilikti asırıw názerde tutılǵan. Hákim institutınıń jaratılıwına nızam ústinligi, nızam shıǵarıwshı hám atqarıwshı húkimetlerdiń maqul túsetuǵın teń salmaqlılıq qatnasına tiykarlanǵan, kúshli atqarıwshı tárepinen islep shıǵılǵan nızam ústinligine ótiw sharayatında jámiyet mıtájligi sebep boldı.

Solay etip, Ózbekstan Respublikası ǵárezsizlik jıllarında da bul princip ámelde bolǵan: "Kúshli atqarıwshı hákimiyatsız hátte eń demokratiyalıq jol menen qabil etilgen qararlar da qáwip astında qalıwı múmkin". Bul principke muwapıq respublikada hákim lawazımı shólkemlestirildi.

Social-ekonomikalıq reformalar sharayatında eski hám jańa strukturalar ortasında qarama-qarsılıq bolǵanda, ózgerislerdi ámelge asırıwǵa tayın hám ılayıq bolǵan jaqsı maman basqarıw apparatı kerek. Jańa tariyxıy platformada ózin aqlamaǵan atqarıwshı organlar – atqarıwshı komitetler ornına hákimler institutu dúzildi.

Hákimler hákimiyatlar bóliniwi nátiyjesinde mámleketlik uyımlar retinde payda bolǵan hám atqarıwshı komitettiń birden-bir bassılıarı esaplanadı. Óz wákilliklerin jeke basqarıw principini tiykarında ámelge asırıw tek ǵana wákilliklerdiń sheńberin emes, al olardıń jeke juwapkershiligin de ańlatadı.

1992-jıl 4-yanvar kúni Ózbekstan Respublikası Oliy Kengashi tárepinen "Ózbekstan Respublikasınıń jergilikli hákimiyat uyımların qayta shólkemlestiriw haqqında"ǵı nızam

qabillandi [3]. Ol ekonomikaning bazar munasabatlariga o'ziga sharoitida, birinchi navbatda, atqarilgan hokimiyatni bekkemlewdi taminiledi. Sol maqsatda viloyat, rayon ham qalalarda arttirilgan tajiriybeden paydalanip, jergilikli wakillik ham atqarilgan hokimiyatlariga basshiliq etip, hakimlar lavazimini sholkemlestirildi.

M.A.Axmedshayevning atay o'ziga, "mamleketimizde rawajlangan jergilikli hokimiyat uyumlari sistemasi milliy mamleketshiligimiz dasturlarida, asirese, garezsizlik jillarida natijeli dizim retida korining hakim institutida qaliplesedi" [4, 31].

Qaraqalpaqstanda 1992-jil aprel ayida Joqari Ke'nesning navbetidan tashqari segizinchi sessiyasida "Rayon ham qalalar hakimlari lavazimini sholkemlestirish haqqida"gi Nizami qabillandi. Sessiyada tiyisli organlarga rayon ham qalalar hakimlari haqqidaqi Qa'gydan islep shig'iw ham tasyiqlaw ham de on keyingi sessiyada korip shig'iw ushin usunis beriw tapsirildi. Bugan muwapiq, Qaraqalpaqstan Joqari Ke'nesi Prezidiumi 1992-jil 4-mayda "Rayon, qala hakimliklari ham olarning wakillik uyumlari - xalq deputatlari Ke'neslari menen oz-ara munasabatleri tiykarlari haqqida"gi waqtinshaliq qa'gydan tasyiqladi.

Hakimlarning sholkemlestiriliwi ham iskerliginde toplanan tajiriybesin uliwmalastirish tiykarida 1992-jil 8-dekabrde qabil etilgen O'zbekstan Respublikasi Konstituciyasiga, 1993-jil 9-aprelda qabil etilgen Qaraqalpaqstan Respublikasi Konstituciyasiga jergilikli mamleket hokimiyat uymlariga tiyisli bolimler kirgiziw imkaniyatini berdi.

Aqibetinde, juwmaqlawshi basqish O'zbekstan Respublikasining "Jergilikli mamleketlik hokimiyati haqqida"gi Nizamining 1993 jil sentyabrde qabil etilgeni bolip, sonday nizam 1993-jil 24-dekabrde on ekinchi shaqiriq Qaraqalpaqstan Respublikasi Joqari Sovetining on tortinchi sessiyasi tarepinen qabil etilgen (1998-jil 29-yanvarda ja'na redakciyada qabil etilgen) [5].

Hakim lavazimini sholkemlestiriliwi atqarilgan hokimiyatni bekkemlew sharasini retinde korilgen. Lekin, basqa tarepten, ol wakilliklerdi ajratish natijesi bolip tabiladi. Hakim wakillik ham atqarilgan hokimiyatni basqarsa-da, bul - hakim xalq deputatlari jergilikli Ke'nesinen joqari turadi degeni emes.

Ke'nesler hakimlarga boysinmaydi ham, kerisinshe, hakimlar olarga esabat berediler.

Qaraqalpaqstan Respublikasining "Jergilikli mamleketlik hokimiyat haqqida"gi Nizamining 1-statyasiga kore, rayon yamasa qala hakimi rayon ham qalaning en joqari lavazimli shaxs esaplanadi ham bir waqitning ozinde tiyisli aymaqtagi wakillik ham atqarilgan hokimiyat uymlariga basshiliq etedi. Qala ham rayon hakimlari tiyisli xalq deputatlar Ke'nesine ham Joqargi Ke'nes basligina esapdar [6]. Xalq deputatlari Ke'nesi menen birgelikte hakimlar rayon ham qala ushin uliwma bolgan socialliq-ekonomikalik rawajlanish waziyplarining orinlarda orinlanishini taminileydi.

Qala yamasa rayon hakimi Qaraqalpaqstan Respublikasi Ministrlar Ke'nesi basligining usunisiga kore Joqargi Ke'nes basligi tarepinen tayinlanadi ham lavazimidan azat etiledi ham de xalq deputatlari tiyisli Ke'nesi tarepinen tasyiqlanadi. Qala ham rayonlar hakimlari, qa'gyda sipatida, xalq deputatlari tiyisli Ke'nes deputatlari arasidan tayinlanadi.

Usuning menen birge hakimlerdi belgilew ham lavazimidan azat etiw tartibi maselesinde nizamshiliq ham ameliyat talaplari ortasida saykes kelmeytugin halatlar bar. A.T.Xusanov aytip otkenindey, O'zbekstan Respublikasida viloyatlar (Tashkent qala) hakimlari O'zbekstan Respublikasi Prezidenti tarepinen tayinlanadi ham lavazimidan azat etiledi ham

de tiyisli Keńesler tárepinen tastıyqlanadı. Hákimlerdi belgilew hám lawazımınan azat etiw Prezident pármanı menen ámelge asırıladı. Joqarıda belgilengen nızam qağıydalarınń shın mániste támiyinleniwinen kelip shıǵatuǵın bolsaq, párman jergilikli xalıq deputatlar Keńesi tárepinen tastıyqlanıwı kerek. Ámelde kóbinese hákimler jergilikli xalıq deputatlar Keńesler jıynalıslarında tayınlanadı hám lawazımınan azat etiledi, keyninen Prezident pármanı shıǵarıladı. Biraq bul tártip nızamǵa tuwrı kelmeydi [7, 78].

Tap sonday ámeliyat respublikamızda da qalıplesken. Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi baslıǵınıń rayon, qala hákimlerin lawazımǵa tayınlaw, lawazımınan azat etiw haqqındaǵı Qararı tiyisli Xalıq deputatları Keńesler tárepinen tastıyqlanadı, yaǵnıy respublika basshısınıń qararı jergilikli Keńesti tastıyqlawdı talap etedi. Nızam hám qalıplesken ámeliyat ortasındaǵı bul ayırmashılıqtı saplastırıw kerek.

Joqarıda belgilengen nızamlarda jergilikli mámleketlik hákimiyat uyımlarınıń wákillikleri mámleket hákimiyatı (wálayat, rayon, qala) dárejelerin esapqa almaǵan halda belgilenedi. Bunı túrli dárejedegi xalıq deputatları jergilikli Keńeslerine tiyisli ilgeri ámeldegi nızamlardan ajıratıp turatuǵın bul nızam hújjetleriniń zárúrli kemshiligi retinde kóriw múmkin.

Sonday etip, bul jerde hákimiyatlardı tek ǵana hákimiyattıń túrli tarmaqları ortasında, yaǵnıy "gorizontal boyınsha", hám "vertikal boyınsha" ajıratıw mashqalası haqqında aytıw múmkin.

Hákimler orınlarda jekebasshılıq tiykarında atqarıwshı hákimiyattı basqaradı. Olar wákillik hákimiyatına da basshılıq etedi.

Hákimler qala hám rayonlardaǵı eń joqarı lawazımlı shaxslar.

Olardıń wákillik múddeti bes jıl. Hákimniń birinshi orınbasarları sanı respublika Ministrler Keńesi tárepinen belgilenedi. Olar, qağıyda retinde, tiyisli jergilikli Keńes deputatları arasınan tayınlanadı.

Hákimdiń birinshi orınbasarı hám orınbasarları Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi, Ministrler Keńesi baslıǵı menen kelisken halda hákim tárepinen tayınlanadı hám lawazımınan azat etiledi, keyninen hákimniń qararı tiyisli xalıq deputatları Keńesi sessiyasında tastıyqlanadı [8].

Hákimlerdiń wákillikleri Qaraqalpaqstan Respublikasınıń "Jergilikli mámleketlik hákimiyat haqqında"ǵı Nızamınıń 24-statyasında belgilengen. Bular, birinshi nábette, oǵan tán bolǵan hám sessiyaga boysınıwdı talap etpeytuǵın wákillikler bolıp tabıladı. Mısalı, olarǵa hákimiyat quramlıq bólimleri basshıların belgilew hám lawazımnan azat etiw, eger olar Qaraqalpaqstan Respublikası Konstituciyası hám nızam hújjetlerine qarsı bolsa, tómeni turıwshı hákimler qararların biykar qılıw, atqarıwshı hákimiyat uyımlarınıń quramlıq bólimleri jumısın baqlaw hám basqalar kiredi.

Ádebiyatlarda hákimlerdiń wákilliklerin olardıń wazıypaları (maqsetleri)na qaray klassifikaciyalanadı:

- ✓ wákillikli uyımlar jumısın shólkemlestiriw menen baylanıslı wákillikler;
- ✓ nızamdı qorǵaw, huqıqtı qorǵaw hám jinayatshılıqqa qarsı gúres penen baylanıslı wákillikler;

✓ óz orinbasarlarin, hákimiyatni quramlıq bólimleri basshıların belgilew, olardıń iqtıyarındaǵı mámleketlik uyımlar, kárxanalar, mákemeler, shólkemler iskerligin baqlaw menen baylanıslı wákillikler;

✓ byudjetti tayarlaw jáne onıń orınlanıwı menen baylanıslı wákilliklerdi bólistiriw.

Birinshi topar wákilliklerine sessiyalardı shaqırıw, sessiyaǵa máseleler tayarlaw hám sessiyaǵa basshılıq qılıw boyınsha hákimniń wákillikleri kiredi.

Hákim xalıq deputatları Keńesine tiyisli aymaqlıq byudjet joybarın, onı social hám ekonomikalıq rawajlandırıw dástúrin usınıs etedi. Bul wákillikler rayon hám qalalar xalqınıń párawanlıǵına tásir kórsetetuǵın onıń ekonomikalıq -siyasiy iskerligine tiyisli bolıp tabıladı. Bul zárúrli wákilliklerdi orınlaw hákimlerden tekǵana úlken juwapkershilikti emes, al ekonomikalıq jáne social-materiallıq máseleler boyınsha jetkilikli tájiriyebe, ámeliy máselelerdi tereń biliw, joqarı dárejedege kompetentlikti talap etedi.

Hákimge kadrlar máselelerin sheshiw huqıqı berildi. Solay etip, ol xalıq deputatları Keńesine óz orınbasarları hám atqarıwshı hákimiyat quramlıq bólimleri basshıların belgilew hám lawazımınan azat etiw haqqındaǵı qararlardı tastıyıqlaw ushın usınıs etedi, tikkeley hákimiyat apparatınıń bólimleri basshıların tayınlaydı hám lawazımınan azat etedi.

Qadaǵalaw funkciyaları jergilikli Keńeske, olarǵa basshılıq etiwshı hákimge tiyisli bolıp tabıladı. Solay etip, hákimler bólim hám basqarmalarda nızam hám mámleket intizamı talaplarına ámel qılıw, hákimiyat bólim hám basqarmalardı tańlaw, jaylastırıw, basqarıw keńseleri iskerligin baqlaw, keńseler hám keńselerde nızam hám mámleket intizamı talaplarına ámel qılıw, bólim hám basqarmalarda nızam hám mámleket intizamı talaplarına ámel qılıw, nızamshılıqta belgilengen tártip hám usıllarǵa ámel qılıw, basqarıw sıyaqlı islerdi ámelge asıradı.

References:

1. Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси.-Нукус: Қорақалпоғистон, 2014. <https://lex.uz/docs/4951135>
2. Қорақалпоғистон Республикасининг 1998 йил 29 январдаги “Жойлардаги давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонуни, 15 моддага қаранг //Lex.uz|pdfs|4359286
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 3-сон, 146-модда
4. Ахмедшаева М.А. Давлат ҳокимияти тизимида ижро ҳокимияти.- Ю.ф.д.илмий даражасини олиш учун...дисс.автореферати.-Тошкент, 2010, 31 б.
5. lex.uz|pdfs|4359286
6. Хусанов О.Т. Мустақиллик ва маҳаллий ҳокимият. - Т.: Шарқ,1996.-78 б.
7. Lex.uz|pdfs|4359286.